

TRI PERCEPCIJE BOLONJSKIH STUDIJA – STUDENTI, PROFESORI I LEVO ORIJENTISANI TEORETIČARI

Sažetak: O bolonjskoj reformi se dosta diskutovalo, ali retko u kontekstu toga da bi se prepoznala njena idejno-ideološka pozadina i ekonomska utemeljenost. Na početku su u nju polagane velike nade, da bismo poslednjih godina bili svedoci raznih kritika i studentskih pobuna. No protiv čega se delovi akademske zajednice bune? Koliko se studenti i profesori slažu u stavovima? Prvenstveno na osnovu svoje strukturne pozicije, dakle različitih uloga u sistemu, vrsta kapitala koje im stoje na raspolaganju i odnosa moći, imaju u određenoj meri različita razumevanja kada se govori o bolonjskoj problematici u srpskom društvu. No da li su njihovi uvidi temeljno različiti ili su samo različiti aspekti iste ideološke matrice kapitalizma? Na koji način se makrokretanja pretaču na mezonivo i kako ih navedeni akteri interpretiraju na mikropplanu? Kakve percepcije uslovljavaju fragmentiranost borbi za bolje obrazovanje, koje nimalo ne nalikuju masovnim protestima devedesetih? Imaju li navedeni akteri potencijala da redefinišu aktuelno akademsko polje? Razmotriću koje su im tačke fokusa, pokušaću da ponudim objašnjenje zašto je to tako i koje su implikacije njihovih vizura s obzirom na širi kontekst i globalne procese koji oblikuju akademsko polje. Pored toga važno je čuti glasove teoretičara obrazovanja koji problematizuju hegemoni diskurs o bolonjskoj reformi kao ultimativnom rešenju za sve naše obrazovno-ekonomske probleme i koji pokušavaju da je kontekstualizuju, te ću stoga razmotriti uvide nekoliko teoretičara iz levog spektra društvene teorije koji ovu problematiku posmatraju sistemski.

Gljučne reči: percepcija uslova studija, studenti, profesori, Bolonjska reforma, Srbija

Uvod

O bolonjskoj reformi se dosta diskutovalo, ali retko u kontekstu toga da bi se prepoznala njena idejno-ideološka pozadina i ekonomska utemeljenost. Najavljivana je kao unapređenje² (našeg) sistema visokog obrazovanja, no zapravo

---

¹ marija.jakovljevic.ks@gmail.com

² Indikativna je brošura *Evropski univerzitet 2010?* koju je 2001. objavila Alternativna akademska obrazovna mreža, u kojoj se podvlače urgentnost i neizbežnost prelaska na bolonjski režim studija.

je rezultovala nezadovoljstvom kako među studentima, tako i među nastavnim kadrom, što je prouzrokovalo rasprave o razlozima njenog „neuspeha“, koji se neretko svode na „lošu implementaciju“. Ovdje se pak nameću dva ključna pitanja: 1. Zašto je bolonjska reforma bila potrebna i u čijem interesu se sprovođi?; 2. Da li je zaista neuspešna? Ukratko ću skicirati logiku ovog procesa i njegove glavne dimenzije kojima ću se baviti u nastavku rada, kada budem predstavljala percepcije aktera u akademskom polju.

Autori koji dolaze iz levog spektra društvene teorije prepoznaju bolonjsku reformu kao deo širih transformativnih sistemskih procesa. Od sedamdesetih godina prošlog veka neoliberalna kretanja uzimaju maha, što je imalo implikacije kako na ideje o visokom obrazovanju, tako i na njegovu praktičnu reorganizaciju. Na idejnoj ravni su se najpre manifestovala u formi koncepta o ljudskom kapitalu, a u praksi je to značilo komercijalizaciju visokog obrazovanja. Tržišno nadmetanje u polju visokog obrazovanja krajem devedesetih je u Evropi rezultovalo Bolonjskom deklaracijom koja je postavila institucionalni okvir tržišne transformacije univerziteta.

Korene koncepta ljudskog kapitala (*human capital*) nalazimo u Smitovom *Bogatstvu naroda*.³ Ovaj koncept razrađen je pedesetih godina⁴, a danas se prepoznaje kao alat koji su razvili neoliberalni ekonomisti kako bi procenili vrednost visokog obrazovanja i stvorili prostor za nove finansijske spekulacije. Zbog toga neki autori prepoznaju univerzitet kao novu čvornu tačku eksploatacije u savremenom kapitalizmu (Adamson, 2009: 271). Ovaj koncept postao je dominantan u centrima kapitalističke akumulacije i uticajnim internacionalnim institucijama, kao što su MMF i UN, gde se koristi za merenje razvoja u diverzifikovanom geopolitičkom kontekstu (Adamson, 2009: 275), pri čemu se imperativ razvoja ne temelji na zahtevu za zadovoljenjem ljudskih potreba, već na težnji za osvajanjem novih tržišta kako bi se uvećavao profit, što se manifestuje kroz komercijalizaciju i finansijalizaciju⁵ visokog obrazovanja. U tom procesu se visoko obrazovanje repozicionira kao industrija umesto kao društvena institucija

³ Govori se o četiri aspekta fiksnog kapitala: mašine, zgrade, zemlja i ljudski kapital, pri čemu ljudski kapital podrazumeva „stečene i korisne sposobnosti svih stanovnika ili članova društva...“ (Smith, 1963: 214, prema Adamson, 2009: 272).

⁴ Milton Fridman je 1952. godine u svom eseju „Uloga države u obrazovanju“ pisao da je investiranje u ljudski kapital analogno investiranju u mašine i zgrade, čija je funkcija podizanje ekonomske produktivnosti ljudskog bića (Friedman, 2002: 94, prema Adamson, 2009: 275). Dalje navodi da u njegovo vreme nedostaju tržišta za ulaganje kapitala u obrazovanje, te da poreski obveznici ne treba da finansiraju obrazovanje. Fridman obrazovanje vidi kao centralnu industriju kroz koju će se razviti tržište za investiranje u ljudski kapital (Friedman, 2002: 99, prema Adamson, 2009: 275). Njegov esej je uticao na desno orijentisane obrazovne politike (Adamson, 2009: 275).

⁵ Instrument koji je nastao u te svrhe je *Human Capital Contracts* koji se u kapitalistički razvijenim zemljama sklapa između studenta i investitora. Kada se student zaposli, investitor koji je finansirao njegovo obrazovanje prima unapred dogovoreni procenat od njegove zarade tokom značajnog dela njegovog radnog veka (Adamson, 2009: 275).

(Gumport, 2000, prema Morley, 2001: 131).

Kada su podzaposlenost i nezaposlenost postale trend, ponuđeno je nekoliko modifikacija teorije ljudskog kapitala. Prva je isticala da je problem u kvalitetu obrazovanja i zahtevano je podizanje standarda koji bi posledično doveli do obnavljanja ljudskog kapitala i ekonomskog rasta (Livingstone, 1997: 9). Ovaj pravac je izrodio diskurs osiguravanja kvaliteta, danas uveliko rasprostranjen u akademskim krugovima koji rade na implementaciji bolonje. Kao glavni cilj visokog obrazovanja postavlja se zapošljivost, koja se, međutim, tretira kao organizacioni i pedagoški domen, a ne ekonomski (Morley, 2001: 132), čime se gubi iz vida šira slika i procesi koji zapravo determinišu mogućnost zapošljavanja.⁶ Druga struja se orijentisala na celoživotno učenje usmereno na posao (Livingstone, 1997: 9).⁷ Od države se onda zahtevalo da „popravi“ svoje obrazovne politike i visokoobrazovne ustanove, u skladu sa vladajućim kapitalističkim politikama. No bez temeljnih promena društvenih odnosa, koji bi razvoj ljudskih potencijala stavili ispred profitno orijentisane ekonomije, te reforme nisu mogle doneti značajnijih pomaka u smislu ravnopravnog učešća u obrazovnom procesu, postizanja željenih akademskih rezultata i dovoljno adekvatnih radnih mesta.⁸

Percepcije

U cilju razumevanja aktuelne dinamike akademskog polja, važno je prepoznati kako se gore skicirani makronivo prelama i doživljava na mikroplanu – treba imati u vidu percepcije studenata i profesora koji su glavne ciljne grupe reformi u ovom polju. Najpre ću predstaviti neke od rezultata mog istraživanja u okviru završnog rada na osnovnim studijama sprovedenog 2013. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu (FFBG) o studentskoj percepciji uslova studiranja u bolonjskom režimu. Ispitivani studenti bili su svedoci, a neki i učesnici studentske blokade fakulteta 2011. godine, pa je značajan deo istraživanja posvećen razumevanju tog događaja u kontekstu bolonjskih studija. Zabeležene studentske

⁶ Kada se ekonomska perspektiva uzima u obzir, obrazovanje se posmatra kroz prizmu isplativosti i efikasnosti, odnosno kako da se što bolje prilagodi aktuelnom sistemu, ne uočavaju se ili se pogrešno interpretiraju uzročno-posledične veze među detektovanim problematičnim fenomenima i interes društva se svodi na profitabilnu rastuću ekonomiju umesto da se funkcionisanje ekonomije orijentiše na zadovoljavanje potreba društva koje ne treba zadovoljavati tržišno. Primer takve zamene teza je izveštaj „Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi“ koji je izdao Centar za liberalno-demokratske studije 2008. godine.

⁷ Postoji i treća struja koja je nastavila da brani originalni koncept ukazujući na relativne ekonomske benefite kao što je niža stopa visokoobrazovanih nezaposlenih, te viša primanja onih koji su obrazovani u odnosu na zaposlene sa nižim obrazovanjem (Livingstone, 1997: 9).

⁸ Vidi ishode raznih reformskih poduhvata na različitim obrazovnim nivoima koji su se fokusirali na „lečenje simptoma“, jer nisu bile praćene sistemskim promenama, u: Haralambos i Holborn, 2002: 794–818, 822–827, 834–842.

uvide upoređiću sa drugim sličnim istraživanjima, kao što je ono koje su sprovele Jarić i Vukasović baveći se studentskim percipiranjem problema efikasnosti u okviru univerziteta u Novom Sadu, Beogradu, Kragujevcu i Nišu. Ideja je, s jedne strane, da proverimo da li iskustvo studentske blokade znači i bitno različitu studentsku percepciju bolonjske problematike, a sa druge strane nam ovakav pristup daje bogatije podatke. Ova istraživanja naravno nisu uporediva imajući u vidu različitu metodologiju i obuhvat, već su pre komplementarna u smislu da istraživanje Jarić i Vukasović nudi sliku na nivou države, dok moje istraživanje „zumira“ atmosferu na beogradskom Filozofskom fakultetu. Razumevanje stavova na FFBG je posebno značajno kada imamo u vidu da pored toga što se temelje na iskustvima studiranja/rada na fakultetu takođe sadrže određena znanja o samom akademskom polju, budući da im je to jedan od predmeta studija/proučavanja/rada (u smislu kreiranja politika). U nastavku ću se osvrnuti na uvide dobijene kvalitativnim istraživanjem percepcija nastavnog kadra u okviru istog istraživanja Jarić i Vukasović. Analiziraću njihovo značenje u aktuelnom akademskom i društvenom kontekstu i u odnosu prema studentskim percepcijama. Na kraju ću pokušati da percepcije koje su mapirala ova istraživanja kontekstualizujem u razmatranjima Primoža Krašoveca, Jane Bačević i studenata uključenih u nastanak leve teorijske produkcije, posebno četvrtog broja filozofskog časopisa *Stvar*⁹ koji se bavio obrazovanjem i refleksijama minulog studentskog protesta 2011. godine. Time želim da uvidima koje su izneli intervjuisani studenti i profesori pridružim analize univerziteta u postojećem sistemu društvenih odnosa iz leve perspektive, kako bismo otišli dalje od nivoa deskripcije i mapirali uzroke problema o kojima govore ovi akteri, a koji proističu iz transformacije samog kapitalističkog sistema društvenih odnosa.

Metodološke napomene

Istraživanje pod nazivom „Studija slučaja blokade Filozofskog fakulteta u Beogradu: studentska percepcija uslova studiranja u bolonjskom režimu“ baziralo se na dubinskom polustrukturisanom intervjuu. Osnova za razgovor je sadržala dve grupe pitanja: prva se ticala percipiranja stanja na fakultetu i u društvu razlaganjem kompleksnog studentskog iskustva na posebne faktore koji utiču na studiranje (bolonjska reforma, organizacija nastave, sadržaj i pristup gradivu, odnos sa nastavnim osobljem, informisanost studenata, opremljenost fakulteta, školarine i ostale dažbine na fakultetu, budžet kojim studenti raspolažu, studentsko organizovanje, studentske pobune, širi društveni kontekst), a drugi deo se ticao blokade Filozofskog fakulteta u Beogradu 2011. godine.¹⁰

⁹ *Stvar: časopis za teorijske prakse*, god. 2012, br. 4. Ovaj časopis izdaje udruženje levo orijentisanih filozofa i studenata filozofije Gerusija.

¹⁰ Pitanja o blokadi su ostavljena za kraj kako se ispitanicima ne bi sugerisalo da prilagođavaju

Uzorak su činili studenti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu zato što su se tu pojavile najradikalnije grupe¹¹ koje su se pobunile protiv određenih uslova studiranja. Imajući u vidu da nisu svi studenti učestvovali u studentskoj blokadi, ispitivano je kakva/e percepcija/e ih je navela da se odluče za studentski štrajk te koliko je takva percepcija bila u saglasju ili suprotnosti sa percepcijama studenata koji nisu učestvovali u studentskim protestima. U uzorak su ušli samo studenti koji su u vreme blokade bili na osnovnim studijama, jer su se unutar ove skupine sučeljavala mišljenja o uslovima studiranja prvenstveno na osnovnim studijama, a deo njih bio je i nosilac protesta. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 30 studenata – 10 koji su učestvovali u blokadi, 10 koji su se aktivno protivili istoj i 10 koji su bili suzdržani, koji su se nezavisno od svojih stavova držali po strani.¹² U uzorak su ušli ispitanici sa svih studijskih grupa.¹³ Različiti režimi studija na različitim studijskim grupama, odnosno dinamika i način rada, međukolegijalni odnosi, (ne)upoznatost sa radikalnim teorijskim pravcima i kontakt/izolovanost od dešavanja na fakultetu i različitih studentskih skupina kao što su parlament, plenum, čitalačke grupe itd. u određenoj meri oblikuju studentske percepcije i stavove o bolonjskoj problematici.

Jarić i Vukasović su, na temelju kvantitativnih podataka dobijenih distribucijom upitnika na Novosadskom, Beogradskom, Kragujevačkom i Niškom univerzitetu i kvalitativnih podataka dobijenih dubinskim intervjuisanjem na po jednom humanističkom i tehničkom fakultetu Beogradskog univerziteta, istraživale povezanost efikasnosti u ispunjavanju fakultetskih obaveza sa poreklom studenata, prethodnim obrazovanjem, očekivanjima od visokog obrazovanja, izborom i motivacijom za studiranje, opterećenjem i iskustvima tokom studija. Takođe su istraživale nivo otuđenosti studenata od akademske zajednice i stavove nastavnog kadra o visokom obrazovanju i očekivanjima od studenata (Jarić i Vukasović, 2009).

---

svoje odgovore o uslovima studiranja stavovima o blokadi.

¹¹ Na Filozofskom fakultetu u Beogradu studenti su organizovali blokadu fakulteta 2006. godine (iskustva sa blokade su pretočena u publikaciju „Borba za znanje“, dostupnu na <https://studentskeborbe.files.wordpress.com/2011/10/borba-za-znanje.pdf>), potom 2011. godine i obe su okupile veliki broj studenata koji su se identifikovali kao levičari, tražeći adekvatnije uslove studiranja i dovodeći u pitanje i sam bolonjski proces. U poslednjih nekoliko godina dešavale su se blokade i na drugim fakultetima, no njihovi zahtevi su se ticali uglavnom jednog fakulteta i bili su manje radikalni.

¹² dodeljivanje šifri izvršeno je po modelu p (protiv)/s (suzdržano)/z (za blokadu) broj – studijska grupa – m (muško)/ž (žensko)

¹³ andragogija, arheologija, etnologija i antropologija, istorija, istorija umetnosti, klasične nauke, pedagogija, psihologija, sociologija, filozofija

Studentske percepcije

Koje god istraživanje da pogledamo, opšti utisak je da je većina studenata internalizovala tržišnu logiku univerziteta. Tako se od fakulteta prvenstveno očekuje sticanje kompetencija za zapošljavanje, doprinos smanjenju rizika od nezaposlenosti, sticanje važnih socijalnih kontakata i kontakata za dalju karijeru i tek na kraju dobra osnova za dalje obrazovanje. Već na početku bolonjskog iskustva u Srbiji okosnica studentskih očekivanja je bila povećavanje zapošljivosti, o čemu svedoči i istraživanje studentske populacije iz 2005. godine.¹⁴ No reforma nije ispunila očekivanja te se nezadovoljstvo studenata prvenstveno ticalo nemogućnosti zaposlenja u struci i srodnim oblastima nakon završetka studija, kao i velikih finansijskih izdataka za visoko obrazovanje (Jarić i Vukasović, 2009: 127). Ovo nije nikakva specifičnost Srbije, ESIB, krovna studentska organizacija na nivou Evrope, još je 2005. godine ukazala na slične problematičnosti u realizaciji bolonjskih studija u različitim zemaljama (ESIB, 2005). Logično je da studenti u postojećem sistemu društvenih, ekonomskih i političkih odnosa internalizuju hegemoni diskurs o fakultetu čija je svrha formulisana kroz razvijanje kompetencija, sticanje tržišno prepoznatljive diplome i sl. i zbog toga fakultet za njih ima prvenstveno instrumentalnu funkciju u obezbeđivanju što bolje pozicije na tržištu radne snage. I ostali akteri funkcionišu u okviru iste matrice, pa kada se radilo na reformisanju visokog obrazovanja, i sami profesori su u prvi plan stavili efikasnost i okrenutost ka tržištu (Jarić i Vukasović, 2009: 120, uporedi sa stavovima koje je Srbijanka Turajlić, kao glavni glasnogovornik bolonjske promene iznela u brošuri *Evropski univerzitet 2010?*).

Studenti imaju problem sa nejasnoćom šta je bolonjska forma. U istraživanju sam zabeležila nezadovoljstvo i zbunjenost time što profesori različito tumače kako bolonjska reforma treba da izgleda u praksi, što rezultuje različitim režimima rada i kvalitetom odnosa između profesora i studenata, o čemu su izveštile i Jarić i Vukasović (Jarić i Vukasović, 2009). Usled toga ispitanici su neretko svoju generaciju karakterisali kao eksperimentalnu. Većina je nezadovoljna bolonjskim iskustvom, no deo smatra da je bolonja „dobra, ali da nije dobro sprovedena“, pri čemu je u daljem razgovoru sa tim ispitanicima utvrđeno da su neretko neinformisani o Bolonjskoj deklaraciji (s7-soc-ž) ili uključeni u strukture koje su podržavale bolonjsku reformu, kao što je studentski parlament (p1-istm). Dinamika bolonjskih studija na nekim grupama je veliki problem: „Da biste očistili celu godinu vi morate da se odreknete društvenog života u velikoj, jako, jako velikoj meri“, navela je jedna od ispitanica (Jarić i Vukasović, 2009: 134). Mnogi ispitanici sa različitih grupa navodili su da se zbog zahteva za efikasnošću gubi motivacija za ozbiljno bavljenje materijom, urušava se kvalitet obrazovnog

¹⁴ Istraživanje je sprovedla agencija za istraživanje javnog mnjenja Stratedžik marketing, a tekst objavila Maja Kosić ispred Studentske unije Srbije u okviru zbornika „Visoko obrazovanje u Srbiji na putu ka Evropi – četiri godine kasnije“.

processa i pogoršavaju se kolegijalni odnosi usled nadmetanja za mesto na budžetu. Bez obzira na zainteresovanost mnogi su govorili o površnom učenju, kako bi stigli da polože ispite u zadatom roku i zadrže status budžetskog finansiranja, jer u suprotnom roditelji ne bi mogli da ih finansijski podrže u nastavku studija. Zabeležena su i viđenja da je obavezno prisustvo i redovno učestvovanje na vežbama radi sakupljanja poena za završnu ocenu neprimenjivo na velike grupe, jer smanjuje kvalitet interakcija: „dobijate gomilu glupih pitanja i komentara“ (p4-psih-ž), opisala je jedna od ispitanica kako uglavnom izgledaju vežbe kada se sprovode radi ispunjavanja zadate forme. U vezi sa time je i smanjenje kriterijuma, čime ni mnogi studenti nisu zadovoljni, jer su svesni da mnogo više ljudi koji ne barataju osnovnim pojmovima završavaju studije te jedna od ispitanica objašnjava da su sniženi kriterijumi strukturalni uslov da bi se dokazalo da je novi sistem uspešan (z7-soc-ž). Reformski zahvati su dakle neujednačeni na različitim grupama, pa nasuprot ranije navedenoj opterećujućoj dinamici, ispitanik sa filozofije pruža zanimljiv uvid kada kaže da njegove kolege rade ispod svojih kapaciteta, jer su kriterijumi toliko sniženi da oni ne uzimaju fakultet za ozbiljno (p7-fil-m). O dramatičnoj redukciji nastavnog procesa na određenim studijskim grupama svedoči sledeći primer: „Sviđa mi se što kod nas 90% profesora svoja predavanja bukvalno svodi na *Power Point* prezentacije do kojih mi lako možemo da dođemo, tako da i nedolazak na predavanje ne znači da nisi čuo šta se radilo“ (p9-pe-m). Dok se na nekim studijskim grupama studenti žale da ne mogu ispratiti gradivo u slučajevima kada su dvosemestralni predmeti pretvoreni u jednosemestralne (Jarić i Vukasović, 2009: 141), postoji i suprotni problem „iscepanosti“ i nekontekstualizovanosti gradiva, u smislu da nema adekvatnog povezivanja sa drugim kursevima i kontekstom. O ovom organizacionom pitanju jedna od ispitanica iznela je sledeće iskustvo: „primetila sam da mnogo bolje ocene dobijam kada se desi da u istom roku dajem oba dela nečega što je nekad bio jedan ispit, nisam mislila da će mi biti lakše da učim 600 strana odjednom, ali bolji je uvid u celinu i sreća da nekada predmeti nisu bili uslovni jedni za druge, pa sam onda mogla to da radim“ (p4-psih-ž). Studenti doživljavaju kao problematičan i odnos efikasnosti, stečenog znanja i troškova studija: „oni koji prave troškove, tj. oni koji studiraju po deset i više godina, oni i dalje studiraju po deset i više godina, a oni koji bi kao nešto trebalo da znaju, oni završe na vreme, ali ne znaju ništa, za razliku od prethodnog perioda gde je sve bilo isto samo što su ovi što završavaju znali nešto“ (s8-soc-m). Međutim, nisu svi studenti svesni finansijskog opterećenja, pa tako čak postoje studenti koji nisu upućeni koliko iznose školarine (p3-fil-m). Dok su za jedne visoke u odnosu na ono šta se dobija na fakultetu, drugi smatraju da su u redu, a treći nemaju jasan stav. Izmenjena logika univerziteta svakako može da utiče i na odnose među studentima. Ispitanici su dali vrlo raznolike impresije o svojim kolegama u akademskom smislu, na planu kolegijalnosti i sa ideološkog stanovišta. Dok jedni o svojim kolegama govore kao o jakoj grupi i dobrom društvu (uglavnom na klasičnim naukama i fi-

lozofiji), drugi akcentuju kompetitivnost, karijerizam (dominantno na psihologiji), konzervativnost (u određenoj meri na istoriji), nezainteresovanost i neznanje (često navođeno, nevezano za studijsku grupu). Odnosi studenata i profesora su takođe šarenoliki, u rasponu od obostrane nezainteresovanosti do plodne saradnje. Kada razmišljaju o mogućnostima za karijeru u akademskom svetu, studenti uviđaju trnovit put ka poziciji asistenta¹⁵, za koje neki od ispitanika sa sociologije i antropologije smatraju da su preopterećeni. Jarić i Vukasović su pak kvantitativno analizirale odnose u akademskoj zajednici i za te potrebe razvile koeficijent alijenacije¹⁶, prema kome najbolji odnos studenti imaju sa svojim kolegama (u proseku 3,85 na skali 1 do 5), dok je najgori odnos sa fakultetskim vlastima i fakultetskom administracijom (u proseku 1,93) (Jarić i Vukasović, 2009: 128). Sledeći važan aspekt bolonjskih studija je toliko obećavana mobilnost. Ispitanici koji su zainteresovani za studentske razmene i studiranje u inostranstvu smatraju da je procedura „birokratski pakao“ (p4-psih-ž). Studenti istorije i pedagogije se žale da praktično nemaju gde otići na razmenu, s obzirom na to da su osnovne studije fokusirane na nacionalni aspekt njihovih nauka. Za one koji teže da nastave studije u inostranstvu, važnu ulogu igra i finansijski momenat: „ja imam veće finansijske šanse da završim svoje studije u inostranstvu nego što bih imao na našoj katedri, jer ja svoj doktorat ću ovde morati debelo da platim, bez mogućnosti da dobijem ikakvu stipendiju, a u inostranstvu imam veliku mogućnost da dobijem nekakvu stipendiju“ (s5-ant-m).

Razumevanje studentske percepcije zahteva više od puke deskripcije njihovih iskustava, pa je sledeća grupa pitanja bila orijentisana na njihovu kontekstualizaciju. Ideja je bila da se ispita koliko studenti Filozofskog fakulteta zaista promišljaju svoj položaj i svoje studije i na čemu baziraju iznete stavove. Ispostavilo se da su mnogi ispitanici naveli da nisu previše razmišljali šta uzrokuje situaciju u visokom obrazovanju koju su opisivali. Među odgovorima koje su ponudili frekventna su razmišljanja u kategorijama poljuljanih moralnih i duhovnih vrednosti koje su uslovile nezadovoljavajuć odnos prema fakultetskom obrazovanju. Odnos političkog i obrazovnog polja posmatra se vrlo pojednostavljano, jer, osim jednog dela ispitanika sa sociologije, ostali ispitanici ne prepoznaju obrazovanje kao političko pitanje. Iz toga proizilaze banalna shvatanja i redukcija problematike na akterski, umesto sistemski pristup, pa se krivac za loše stanje u visokom obrazovanju ili na samom fakultetu traži u tadašnjem ministru obrazovanja, vla-

¹⁵ Svršeni student, ukoliko ne dolazi iz privilegovanih slojeva, nema garanciju da će se uspešno pozicionirati u svojoj oblasti. Tako Baćević objašnjava da „tržište rada za ljude sa visokim obrazovanjem nije veće nego manje i zato je priča o akademskoj reprodukciji jedan od pokretača agresivnosti koja se može videti na univerzitetu“ (u Razgovor sa Janom Baćević, *Stvar*, 2012: 67).

¹⁶ *Koeficijent alijenacije* je pokazatelj odnosa intervjuisanih studenata i drugih aktera u univerzitetskom polju (kolega, profesora, administrativnih radnika). Istraživačice su ispitanicima ponudile set pitanja na koje su studenti odgovarali u okviru Likertove skale (1 – najlošiji odnos, 5 – odličan odnos) (prema Jarić i Vukasović, 2009: 127).

dajućoj stranci ili nadležnim organima. Bilo je i pomena tranzicije i ekonomske krize kao faktora društvene nestabilnosti, ali niko nije pojasnio šta pod time podrazumeva. U tom maniru su navođeni i korumpiranost i nezainteresovanost države, a da se nije razmatralo kako dolazi do takve situacije. Opšta materijalna oskudica se takođe pojavila kao deskriptivna, a ne analitička kategorija. Među ispitanicima koji su učestvovali u studentskoj blokadi nekolicina su kao ključne tokove mapirali proces „srednjeklasizacije visokog obrazovanja“ (z3-ant-m) i odvojenost profesorskih i studentskih interesa, što ukazuje na začetak svesti o konfliktности sistema. Ipak, niko nije ponudio ozbiljniju analizu, što znači da studentima u velikoj meri manjkaju stručna znanja iz ove oblasti koja umeju da primene, kao i analitičke sposobnosti. Odgovori dobijeni tokom ovog istraživanja nisu bitnije drugačiji u odnosu na studentsku optiku iz 2005. godine kada je Studentska unija Srbije istaživala probleme studentske populacije, odnos sa profesorima i fakultetskom administracijom, njihova radna iskustva i (ne)upoznatost i (ne)uključenost u proces donošenja odluka (Kosić, 2005). Na nivou Evrope zabeležena su slična iskustva i iako ESIB/ESU izveštava o određenim poboljšanjima u periodu 2005–2012¹⁷, jasno je da bolonjski režim ne izlazi u susret potrebama i željama studenata i profesora.

Profesorske percepcije

Kritička analiza bolonjskih studija, koja bi ih kontekstualizovala u okviru širenja kapitalističke logike na sve sfere društva od sedamdesetih godina naovamo i promene dominantne paradigme obrazovanja, nije zabeležena ni pri ispitivanju profesorskih percepcija koje su sprovele Jarić i Vukasović 2009. godine. Profesori su se dominantno fokusirali na pad kvaliteta novoupisanih studenata i smanjenje kriterijuma procene postignuća i ocenjivanja (Jarić i Vukasović, 2009: 142). Jarić i Vukasović su u svom istraživanju istakle sledeću impresiju: „Ti studenti su polupismeni, nezainteresovani [...], imaju visoko mišljenje o svom znanju, koje uglavnom ne prevazilazi nivo osnovne škole [...], mogu da primetim i da su vrlo slabo opšte obrazovani [...], kad god pokušam da napravim paralelu sa nečim, što bi bilo aktuelno, oni ne reaguju, ne razumeju [...]“ (Jarić i Vukasović, 2009: 142). Indikativno je da se osim opisa problema, nigde ne razmatra kako je do njega došlo – koji procesi su ga uzrokovali. Profesori su ukazali na problematičnost ograničenja dozvoljenog obima literature te da im je teško da pokriju predavanjima sve što bi trebalo. Neki priznaju da bi značajan deo studenata morali da obore da drastično nisu smanjili kriterijume (Jarić i Vukasović, 2009:

¹⁷ Krovna studentska organizacija na nivou Evrope (ESIB), kasnije Evropska studentska unija (ESU) izdaje publikaciju *Bologna with student eyes* u periodu 2005. do 2015. godine prateći bolonjska studentska iskustva i mapirajući aktuelne probleme. Iako beleže određena poboljšanja, činjenica je da studenti nisu zadovoljni bolonjskom reformom.

143–144) i da se to pogubno odražava i na same studente: „[...] mislim da smo ih sa ovom Bolonjom malo sputali u razmišljanju. Ograničili njihovu kreativnost, razmišljanje, povezivanje stvari, mogućnost da misle sopstvenom glavom. Strašno je to što ih na izvestan način više ne učimo da razmišljaju, već da love neke poenčice“, navedeno je u istom istraživanju (Jarić i Vukasović, 2009: 144). Iako je evidentno da su pozicije i profesora i studenata unazađene, interesantno je na koji način se održava takav redefinisani okvir: „Problem je i da studenti shvate šta imaju pravo da traže. Trenutno je reč o fantastičnoj simbiozi: mi ne tražimo mnogo od njih, oni ne traže ništa od nas. Samo kuda to vodi?“, postavio je suštinski važno pitanje jedan od ispitanika u navedenom istraživanju (Jarić i Vukasović, 2009: 145). Među često navođene probleme, iz profesorskog ugla, spada veliki broj studenata sa kojima je u postavljenom okviru nemoguće adekvatno raditi, te generalna nefunkcionalnost obrazovnog sistema sa stanovišta privrede i zapošljivosti svršenih studenata. Time se postavilo pitanje svrhe diplome (Jarić i Vukasović, 2009: 145).

Prateći profesorske impresije predstavljene u pomenutom istraživanju, nije teško uočiti njihovu zbunjenost okolnostima i studentima, kao i nesnađenost i nezadovoljstvo uspostavljenim obrazovno-tržišnim režimom. Oni imaju problema sa realizacijom zadatih ciljeva u okviru predviđenih procedura, što sveukupno doprinosi redefinisanju očekivanja od studenata i difuznom percepcijom sopstvene uloge. Profesori su od predavača znanja i mentora transformisani u „prodavce znanja“ i „dodeljivače kvalifikacija“, što dovodi do neusklađenosti starih i novih metoda rada i konflikta vrednosti usvojenih tokom njihovog obrazovnog i radnog procesa i novonametnutih vrednosti bolonjskog režima.

Kritički osvrti iz akademskog polja

U prethodnim delovima mogli smo da vidimo preovlađujuće nezadovoljstvo aktuelnom situacijom koje je zajedničko studentima i profesorima. Pa ipak, oni ne vide jedni druge kao saveznike sa kojima bi se mogli zalagati za promene. Ovde je važno ponovo podvući da su obe grupe dominantno orijentisane na manifestovane probleme, dok se procesi u njihovoj pozadini gotovo ne uzimaju u razmatranje, a alternative postojećem režimu se ni ne naziru. U nastavku želim da predstavim kritičke osvrti autora koji imaju iskustvo predavača i teoretičara o obrazovanju i studenata koji su bili deo studentske blokade i drugih protesta i koji su ponudili širu sliku ocrtanih problema i sistemski pristup.

Krašovec je prepoznao da orijentacija ka „društvu znanja“ koja stoji u pozadini bolonjskog režima zapravo znači „društvo specifičnih, za kapital korisnih i upotrebljivih znanja“ (Krašovec, 2011: 47). To podrazumeva okretanje univerziteta ka tržištu kroz komercijalizovanje i standardizovanje obrazovnog procesa te davanje primata određenim metodama rada, fakultetima, studijskim grupama, teorij-

skim pravcima itd. pod mantrom odgovaranja na potrebe date ekonomije, a što je često u suprotnosti sa potrebama opšteg razvoja nauke i širokog kritičkog obrazovanja studenata (Krašovec, 2011). Predstavljajući percepcije već sam ukazala na svođenje visokog obrazovanja na bolje šanse za zapošljavanje. Suprotno predstavljenim studentskim očekivanjima, Krašovec ukazuje da znanje koje je potrebno tržištu podrazumeva: 1) disciplinovanje radne snage nametanjem specifičnog režima studija i metoda rada, npr. uvođenje obaveze prisustva nastavi i ubrzavanje procesa polaganja ispita; 2) osnovnu obuku iz datih disciplina, umesto ranijeg studijskog učenja koje je zahtevalo više vremena, jer mnoga znanja i veštine se stiču samo u praktičnom radu, pošto sistem obrazovanja ne može da isprati postojeći tempo tehničkih i tehnoloških promena; 3) povećanje brojnosti visokoobrazovane radne snage kao ključni aspekt, čime se omogućava smanjenje izdataka za ovaj tip rada kroz povećanu konkurenciju, što dalje znači lakšu zamenjivost „radnika“ (Krašovec, 2011). Filip Šaćirović, jedan od učesnika studentske blokade Filozofskog fakulteta u Beogradu 2011. godine, u tekstu „Bolonjski proces: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji“ podvlači da univerzitet u uslovima razgrađivanja države blagostanja ne može biti izuzet iz logike tržišne privrede (Šaćirović 2011: 209–210) i da u tom kontekstu i treba misliti položaj visokog obrazovanja i mogućnosti zainteresovanih aktera – kakav je njihov značaj za tržište i na koji način ih ono podređuje sebi. Redakcija filozofskog časopisa „Stvar“, na tragu objašnjenja o načinima prilagođavanja, odnosno disciplinovanja studenata za tržište rada, ponudila je sledeće tumačenje, po kome je položaj studenata blizak položaju radnika, prema marksističkom tumačenju: „Trud studenata meri se prema apstraktnim kriterijumima društveno potrebnog radnog vremena“ – dakle student se tretira kao radnik, tako što se uslovljava da bude efikasan¹⁸ kroz suštinski tejloristički model procene vremena potrebnog za ispunjavanje raznih obaveza u bolonjskom modelu, prema kome im se dodeljuje određen broj poena (ESPB). Međutim, ova pozicija nije jednoznačna i jednodimenzionalna, jer student plaća školovanje (bilo celu školarinu, bilo poene koje prenosi u narednu godinu) ili kako uredništvo časopisa navodi: „student je bogati preduzetnik koji plaća za to da bi postao siromašni studirajući radnik“ (redakcija časopisa *Stvar*, 2012: 7, uporedi sa Razgovor sa Janom Bačević, *Stvar*, 2012: 66), odnosno njegov položaj u sebi sadrži i elemente radničkog i elemente preduzetničkog iskustva.

¹⁸ Ovde treba imati na umu uticaj raznih društvenih faktora na efikasnost, kao što su klasna pozicija studenta i u vezi sa time kapitali kojima raspolaže. Statistički posmatrano, postoje očekivane značajne korelacije između pokazatelja efikasnosti studiranja i obrazovanja roditelja, tj. deca roditelja sa višim obrazovanjem su efikasnija tokom studija (Jarić i Vukasović, 2009: 121). Pored većeg kulturnog kapitala sa kojim studenti iz viših slojeva ulaze na fakultet, značajna je i finansijska sigurnost koju im obezbeđuje porodica, dok su oni siromašniji, kako navode Jarić i Vukasović, „u uslovima konstantnih socijalno-ekonomskih turbulencija, izloženi neizvesnosti dugog trajanja po pitanju daljeg nastavka školovanja. Ta neizvesnost proističe, sa jedne strane iz nestabilnosti samog ekonomskog i socijalnog sistema, a sa druge strane iz činjenice da unutar ovih nestabilnih socijalnih podsistema nisu razvijeni amortizujući mehanizmi“ (Jarić i Vukasović, 2009: 134–135).

Na pitanje „čemu služi diploma“ koje se javilo među refleksijama profesora o niskom nivou znanja studenata, koje su zabeležile Jarić i Vukasović, Jana Baćević daje odgovor da univerzitet prvenstveno daje određeni prestiž, na osnovu koga se nalazi posao, ali da se znanje i veštine stiču tokom samog rada, a ne na fakultetu i dodaje: „ta veza obrazovanja i tržišta rada svejedno ne postoji. S druge strane, lepo je što neki političari i dalje tvrde da postoji, zato što ona opravdava finansiranje obrazovanja [...] Iz političkih razloga možda nije loše da nastavimo još neko vreme da se pretvaramo“ (u Razgovor sa Janom Baćević, *Stvar*, 2012: 72). Ovim nije rečeno da visoko obrazovanje i tržište rada nisu u međuzavisnosti, već je istaknuto da funkcija fakulteta nije osposobljavanje za buduće zanimanje, kako se često navodi u javnosti. Ovde je dakle važno podvući da je visoko obrazovanje političko pitanje i da, kao što je Baćevićeva sugerisala, zahteva određene strategije u borbi za njegovu dostupnost i unapređenje, a koje se razlikuju na kraći i duži rok.

Univerzitet pak nije isključivo instrument za oblikovanje nove radne snage, već, kao što je u uvodu objašnjeno pri predstavljanju koncepta ljudskog kapitala, i nova čvorna tačka za izvlačenje profita. Takvo preoblikovanje univerziteta znači „uvođenje ili povećavanje školarina, 'kresanje' budžeta, otpuštanje univerzitetskih radnika i radnica u ime snižavanja troškova ili optimizacije poslovanja, promena u načinu vođenja i upravljanja univerzitetima prema modelima koji su važeći u poslovnom svetu, smanjenja obima javnog finansiranja univerziteta i pritiska na iste da u većoj meri saraduju sa privredom i da tamo traže finansiranje (naravno, pod uslovima koje diktira biznis)“ (Krašovec, 2011: 43). Ovi trendovi i Bolonjska deklaracija zajedno čine neoliberalno „društvo znanja“ koje rezultuje razgrađivanjem solidarnosti između studenata i profesora.

Međutim, ovi procesi i strukturne pozicije aktera nikako nisu očigledne, jer ih zamagljuje diskurs koji su nametnuli reformatori akademskog polja, a koji predstavlja bolonjsko visoko obrazovanje kao rešenje za kako lične egzistencijalne probleme, tako i za pokretanje/unapređenje ekonomije. Zamagljena je i glavna funkcija raznih novina koje su nastupile sa bolonjskim režimom, kao što je deklarativna veća uključenost studenata u oblikovanje studija putem recimo evaluacije profesora ili kroz donošenje odluka putem studentskog parlamenta i srodnih tela, a koja su zapravo uspostavljeni kao pacifizujući mehanizam bez realne moći, koji kanališe nezadovoljstvo studenata i stvara privid delatnog potencijala. U uvodniku broja časopisa *Stvar* koji je posvećen obrazovanju ukazano je da su ova tela u realnosti neretko u sprezi sa upravom i vladajućim partijama, ali da i sama nemaju strukturne moći, u smislu nedovoljnog broja glasova u telima fakulteta, da bi mogli menjati odluke raznih nivoa vlasti koje se tiču visokog obrazovanja (redakcija časopisa *Stvar*, 2012: 7–8). Ovi aspekti nameću se stoga kao važni za razmatranje institucionalnih okvira u kojima svaki od aktera može da deluje.

Javljanje protesta i blokada ukazuje na akumulirano nezadovoljstvo, ali ne podrazumeva nužno i razumevanje situacije sa pozicije sistema društvenih odno-

sa. Zbog toga nisu retki kratkoročni zahtevi za unapređenje određenih pozicija u akademskoj sferi, a često je zapravo reč o fokusu na manifestnim pojavama, dok latentni procesi ostaju van vidokruga pobunjenih. Kada analizira proteste, Krašovec ukazuje na čestu problematičnost idejne komponente, jer su, kako navodi, pobune neretko utemeljene na duhovnim vrednostima i korporativističkoj borbi za očuvanje prava i privilegija „humanističkog profesorskog ceha“ kome se tek mestimično suprotstavlja „lokalizovana sindikalistička borba mladih intelektualnih radnika za poboljšanje uslova rada, veće plate i autonomiju procesa rada“ (Krašovec, 2011: 49, 51). Ipak, zavisno od profitabilnosti i načina redefinisanja uloge koju imaju u sistemu društvenih i ekonomskih odnosa, nisu svi fakulteti, pa ni sve studijske grupe podjednako pogođene transformativnim procesom. To je jedan od razloga fragmentiranosti pobuna. Da bi pobune izmenile ovakav kontekst, potrebni su kompleksnije razumevanje akademskog polja studenata i profesora i usmerenost na alternative. Krašovec smatra da studentski pokret treba da se bori za besplatno i univerzalno dostupno studiranje i za autonomiju teorijske proizvodnje (infrastrukturu i publikacije koje nisu pod nadzorom univerzitetske administracije i/ili kapitala) (Krašovec, 2011: 67–68). Uredništvo časopisa *Stvar* zagovara prevazilaženje tržišno zasnovanih odnosa koji vladaju i na univerzitetu kroz povezivanje studentskih i radničkih borbi (redakcija časopisa *Stvar*, 2012: 7, uporedi: Šaćirović, 2011: 209–210). No kako sam dosad prikazala, kroz akademsko polje se prelamaju makrokretanja, što sugerise i Ana Birešev kada piše: „Zbog toga što polje visokog obrazovanja nije autarhično i ima relativnu autonomiju, ishod unutrašnjih borbi umnogome zavisi od šireg društvenog konteksta“ (Birešev, 2006: 101), koji je promenljiv. Potencijal akademskog polja da se osnaži i suprotstavi neoliberalnoj invaziji, u vidu makar načelnog pluraliteta teorijskih i istraživačkih pespektiva koji daje prostor za levu kritiku te savremenih kanala komunikacije koji omogućavaju protok informacija o pobunama i dostupnost raznih istraživanja o procesima u akademskom polju, mogu doprineti promenama percepcija profesora i studenata, ali ujedno predstavljaju i opasnost od dalje fragmentacije akademske zajednice, jer hiperprodukcija radova ne znači upoznavanje šire akademske zajednice sa novim uvidima, već pre trku individua da prikupe što više poena koji će im omogućiti pozicioniranje/zadržavanje akademskih pozicija i samim tim neproblematizovanje aktuelnog poretka i logike.

Ispitani studenti i profesori uglavnom još uvek nemaju sveobuhvatnu refleksiju situacije u kojoj su se našli i prilično su neosetljivi za perspektivu drugih aktera u akademskom polju. Ipak, njih ne treba posmatrati kao homogene grupe. Nerazumevanje logike neoliberalnog kapitalizma i njenih implikacija na akademsko polje uslovljava i održava višedimenzionalna fragmentiranost i onemogućava bolju artikulaciju zahteva za unapređenje sopstvene pozicije i humanije redefinisane univerziteta. Ipak, ne treba zanemariti makar lokalni uticaj samoniklih inicijativa na fakultetima u borbi protiv ovakvog režima i potencijal za reartikulisanjem kako pozicija sa kojih akteri kreću, tako i njihovih zahteva.

Literatura

- Adamson, M. (2012). The human capital strategy, *Ephemera*, god. 2009, vol. 9(4): 271–284.
- Arandenko, M. et al. (2008). *Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi*. Beograd: Centar za liberalno–demokratske studije, 78–84.
- Birešev, A. (2006). Bolonjski projekt – transformacija akademskog polja. *Filozofija i društvo*, god. 2006 (31), br. 3: 99–114.
- Gerusija, Veliko dupe – razgovor sa Janom Baćević. *Stvar*, god. 2012, br. 4: 59–72.
- Gerusija, Uvodna reč. *Stvar*, god. 2012, br. 4: 6–9.
- Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing, str. 774–842.
- Jarić, I., Vukasović, M. (2009). Faktori slabe efikasnosti studiranja u uslovima bolonjske transformacije visokog školstva u Srbiji. *Filozofija i društvo*, god. 2009, br. 2: 119–151.
- Krašovec, P. (2011). Realna supsumpcija u hramu duha: klasna borba u univerzitet-skom polju, u: Popović, Ž, Gajić, Z. (ur.). *Kroz tranziciju*. Novi Sad: Štamparija Zola.
- Kosić, M. (2005). Istraživanje studentske populacije, u: Mimica, A. i Grac, Z. (prir.) *Visoko obrazovanje u Srbiji na putu ka Evropi – četiri godine kasnije*. Beograd: Alternativna akademska obrazovna mreža.
- Morley, L. (2001). Producing new workers: Quality, equality and employability in higher education. *Quality in Higher Education*, 7(2), 131–138.
- Šaćirović, F. (2011). Bolonjski proces: tržišna reforma sistema visokog obrazovanja u Srbiji, u: Popović, Ž, Gajić, Z. (ur.). *Kroz tranziciju*. Novi Sad: Štamparija Zola.
- Jakovljević, M. (2013). Studija slučaja blokade Filozofskog fakulteta u Beogradu: Studentska percepcije uslova studiranja u Bolonjskom režimu. Beograd: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju (neobjavljeni završni rad).
- Bologna with student eyes*. (2015). Brussels: ESU – European Students' Union.
- The black book of bologna proces*. (2005). Bergen: ESIB – The National Unions of Students in Europe.
- Turajlić, S. et al. (2001). *Evropski univerzitet 2010?*. Beograd: Alternativna akademska obrazovna mreža.

Marija V. Jakovljević

THREE PERCEPTIONS OF THE BOLOGNA STUDIES – STUDENTS, PROFESSORS AND LEFT-WING THEORETICIANS

Summary

The Bologna reform was discussed a lot, but rarely contextualized in a way to consider its conceptual and ideological backgrounds and economic foundation. It was introduced with great expectations but become a rison for protests. What is that against parts of the academic communitie are raising their voices? Are professors and students on the same page? Based on their structural position, meaning different role in a system, types of capital they have and pover relations, their understandings of Bologna issue differ in some point. But are those perceptions fundamentally different or are they just different aspects of the same capitalistic ideological matrix? In which way are macro trends translated on mezo level and how those actors interpret them on micro level? What kind of perceptions influence fragmented struggles for better education, which are not alike mass riots occurring durin nineties? Do they have potential to redefine academic field? I will consider their main points of focus and try to offer explanation for them and to point at implications of that positions on broader context. In addition to that, it is important to pay attention to left critics arising from academic communitiy, which deconstruct hegemonig discourse about Bologna reform as ultimative solution for problems in education. They are introducing systemic approach which provides context for above mentioned reftections and consequently give us broader understanding of Bologna issue.